

JOSEP DE TOGORES I LA LLENGUA CATALANA

Introducció

Al final del segle XVIII, la llengua catalana com a vehicle de cultura, no com a instrument de comunicació col·loquial, tenia greus problemes. Progressivament bandejada de l'ensenyament i, fins a un cert punt, de l'administració pública havia de competir amb les llengües oficials dels estats que posseïen el seu territori i restava reduïda a un paper molt secundari. La noblesa mallorquina, majoritàriament filipista durant la Guerra de Successió, s'havia adaptat bé a l'actitud dels borbons i, en general, aprovava la seva política centralitzadora i despersonalitzadora. El rei i la cort eren a Madrid i era allà on es repartien els favors, es guanyaven els plets o es feia carrera, tant política com militar. Tanmateix hi va haver excepcions que, sense contradir obertament les regles del joc, denunciaren aquest estat de coses. Una de les més remarcables, sobretot pel que fa al tema de la llengua, fou precisament el comte d'Aiamans, Josep de Togores i Sanglada (1767-1831), que es va mostrar sempre molt sensible a la marginació del català i que dedicà molts dels seus lleures a estudiar-lo i conrear-lo literàriament.

Els treballs de Jordi Carbonell, sobretot «Antoni Febrer i Cardona i el comte d'Aiamans, dues figures de la Il·lustració» (1972), ja varen mostrar aquesta excepcionalitat. Carbonell, però, només disposava de les referències procedents de Joaquim Maria Bover, escasses i no gaire exactes, i d'uns pocs materials nous fruit de la seva recerca, especialment les dues cartes que el filòleg menorquí Antoni Febrer i Cardona va adreçar al comte entre el 1821 i 1824 (CARBONELL, 1961: 212-214). Amb tot això hom ja podia afirmar que el comportament lingüístic de Togores diferia força del d'altres contemporanis seus, especialment en

els ambients aristocràtics en què es va moure. Si exceptuam el baró de Maldà, al Principat, i el mateix Febrer i Cardona, a Menorca, que també pertanyia a una família de la noblesa illenca, encara que no n'era l'hereu, potser ens costarà de trobar una figura semblant. En el cas del baró de Maldà, però, el seu interès per la llengua no es traduí en cap altra mena d'activitat que no fos la redacció del *Calaix de sastre*. Febrer sí que té una obra filològica extensa, molt superior a la del comte, però cap dels dos, Febrer o Amat, no va tenir un protagonisme públic semblant al seu, i això encara fa més valuós l'exemple que donà.

Valoració de la llengua

La documentació que relaciona Togores amb una valoració positiva de la llengua pròpia és molt primerenca. Si hem de creure Joaquim Maria Bover (1842: 429), ja «*trabajó siendo colegial de san Pablo de Valencia, un diccionario con sus correspondencias castellana y latina, una ortografía y una abundante silva de monoslabos*». A València hi va estudiar probablement entre el 1783 i el 1786, és a dir, quan tenia de 16 a 19 anys (MAS, 1994: 15-16). Per tant, si la informació de Bover fos exacta, denotaria una precocitat notable. Val a dir que l'erudit vuitcentista no la repeteix en obres posteriors i que no l'hem poguda ratificar per cap altra via. Després ens haurem de plantejar el tema de l'ortografia i del diccionari, però pel que fa als inicis de la seva producció literària en català, el que sí que sabem del cert és que el 1789, quan tenia 22 anys, ja hi traduïa Cadalso i Boileau, a més d'escriure-hi poemes originals (MAS, 1994: 20-21). També en aquesta època va emprar el català, i això és menys habitual, en alguns treballs en prosa de tema especulatiu, encara que de to humorístic. En concret, ho va fer en una disquisició sobre la inoportunitat d'alimentar-se de carn animal, per a la qual utilitza moltes fonts clàssiques. És un text circumstancial i potser de procedència escolar, però curiós. Comença:

«Tu hem demanes (deya Plutarco) perq[u]e Pitagoràs s'abstenia de menjar carn de qualsevol ànimal y jo't deman a s'en revés qui-n co-

ratge d'homo tengué es primér qui s'ácosta a sa boca una carn assen-
sinada, qui trenca en säs dénts els óssos d'un ànimel encara càlent,
qui-s féu posar a sa taula càdavérs, còssos mòrts, y s'[engoillir] dins
es vèntre mèmbrés qui un instant antes, bélavän, brämulavän, cami-
navän y hey veyän?»¹

Posteriorment, la seva obra en prosa catalana és més aviat escassa, almenys la que coneixem.² En canvi, la producció en vers s'estén al llarg de tota la seva vida. Per tant, la seva no és només una afecció juvenil, ni tampoc respon a una conversió tardana.

En la relació amb els seus amics i parents, aquesta adhesió tan mantinguda també va tenir conseqüències positives. De fet, alguns dels personatges que l'envoltaren només usaren el català per a activitats si fa no fa literàries en textos relacionats amb Togores. Per exemple, el seu germà Marià-Antoni de Togores (1769-1808), poeta força celebrat a l'època, va escriure tota la seva extensa obra en vers i tota la correspondència en castellà, excepte algun poema i alguna carta adreçats a Josep (MAS, 1995: 57-58). O Joan Muntaner i Garcia (1766-1847), que havia d'esser canonge i col·laborador directe del bisbe Nadal i que coincidí amb ell a Madrid el 1789: l'únic text català seu que tenim localitzat és precisament una carta que escriu al comte el 3 de setembre de 1813.³ El mateix podríem dir respecte a Gabriel-Josep Montserrat, Jeroni Morell o Joan Peretó de Vidal, tots els quals escriuen poemes esporàdics en català dirigits a Togores (MAS, 1995: 29-30). En alguns, però, la seva influència va ésser més sòlida i es traduí en una producció poètica extensa, com és el cas de Domingo Tous (MAS, 1994:

1. B. March, Arxiu Aiamans, *Documentos y notas diferentes*. Ocupa vuit pàgines d'un quadernet autògraf de Josep de Togores. Transcrivim els textos sense cap modificació, ja que l'ortografia pot aportar informació valuosa, i posam entre parèntesi quadrat els mots que no es llegeixen del tot bé.

2. Només hi podem afegir un nombre relativament extens de cartes personals, encara que la majoria de les que va escriure són en castellà (cf. B. March, Arxiu Aiamans, diversos lligalls de *Correspondencias*), i un informe sobre el sistema d'alous a Mallorca, de caràcter més aviat tècnic (ibid., *Documentos y notas diferentes*).

3. B. March, Ms. 4^a-2 (4. Es tracta d'una correspondència força extensa dirigida per Muntaner als Togores.

132-134), o en un interès més sostingut per la llengua, com és el de Jaume Pujol (MAS, 1994: 135). Per tant, el seu capteniment va tenir alguns efectes immediats, encara que, al meu parer, no aconseguiren de modificar la tònica general.

En diverses etapes de la seva vida, a més d'usar el català en l'obra literària, hi va manifestar una adhesió explícita i, fins i tot, el convertí en tema dels seus poemes. El text més interessant en aquest sentit és una composició del 1803, escrita a Madrid, i dirigida a la seva esposa. Es tracta d'una poesia improvisada, d'escàs valor literari, però d'un gran interès per a la sociolingüística. L'autor demana a la seva dona que li escrigui, amb l'ajut d'un secretari, en català, perquè aquesta és l'única llengua possible per a les seves relacions. És un poc llarg, però convé que el reproduïm íntegre:

1803. A Madrid

Glosas vui en Mallorqui
qui respongan á sas méuas:
Digues en es secretari
que non vui de forastéras.

- 5 Sa lléngo d'els nostros Pares
Per mí es sa lléngo d'Amor,
i com tu no'n parles d'altre,
No'n vui d'altre: no Senyor.

- À tots dos mos enconaren
10 En b'aquésta lléngo dolsa
iÉilla sab tots els secrets
De qui t'estima i t'adora.

- Axi fora ingratitud
Valermos de ninguna altra
15 Per esplicar sa gran forsa
Qui nostron cor arrebatata.

A tothom qui'm puga enténdrer

- En Mallorqui vuy parlar
i si dependis de mi,
20 tots y parlarian clar.
- Sabs quina lléngo tan gran
Es sa lléngo Mallorquina!
No fa papér á sa trona
Pero ja'n fa á sa cadira.
- 25 Els frares la m'esboldregan
Fént contes d'adobarla
Perque sas mesclas que usan
ly fan molt poca merce.
- 30 Voltros donas qui anau
de sermonet en sermo,
Atribuïu á sa lléngo
Faltas d'es sermonadó'
- Es secretari'u compren
Axi matéx com ho dich
35 Pero ly quédan resabis
De com éra allot petit.⁴

En la primera part, planteja la qüestió de la llengua en relació amb el món dels sentiments, com a llengua de l'amor i de la intimitat. Amb els anys tornarem a trobar aquesta reivindicació en els poetes romànics de la dècada dels 1840, per exemple en Marià Aguiló: de fet, serà la primera de les seves reivindicacions. És, però, també un tema d'altres èpoques. Podríem creure que a Josep de Togores l'empeny cap a aquesta actitud el monolingüisme d'Antònia Rosselló, la seva esposa, al·ludit directament als versos 7-8. No seria just, però, donar a aquest factor més pes del que té, i això no vol dir que no en tingui. També trobam l'ús del castellà en la correspondència entre els dos cònjuges i, amb els serveis d'algun dels criats de confiança de Togores, no devia

4. Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans, sense catalogar. Ja vaig editar el poema, amb uns altres criteris de transcripció, a MAS, 1995: 43-45.

presentar cap dificultat de comunicació. Recordem que la presència de l'intermediari era imprescindible perquè l'esposa no sabia llegir ni escriure. Per tant, l'opció del català no era tan condicionada com podria semblar inicialment i, en el context de la resta de la producció del comte, sembla obvi que es tracta d'una opció personal que abraça també altres àmbits. El mateix poema, més envant, es decanta cap a l'apologia de l'idioma, i l'autor hi exposa la intenció d'estendre'n l'ús i de no renunciar-hi sempre que l'interlocutor el pugui entendre. Repeteix aquesta idea en una carta dirigida al germà Marià-Antoni el 3 d'abril de 1805, és a dir, un poc posterior al poema. Devia ésser la primera vegada que li escrivia en català, perquè comença dient «Som á Son Juliá s[e-nyor] d[on] Mariano i escrich en mallorquí á tothom qui l'entén. Per axo t'arriba á tu [...]».⁵ No sempre havia d'ésser conseqüent amb aquest propòsit, ni tan sols en aquesta carta, com veiem en l'anotació, però ja és interessant que el formulàs.

Tornant al poema, trobam a continuació la denúncia de situacions que, a parer seu, contribuïen a la degradació de l'idioma. En primer lloc, els predicadors, als quals acusa d'usar un estàndard oral incorrecte. No sé si en aquest cas la mica d'anticlericalisme del comte hi pot influir, però si més no els seus arguments són lingüístics, basats en «sas mesclas que usan». En un altre sentit, la darrera estrofa deu referir-se als efectes negatius de l'escolarització, tema sobre el qual hauré d'insistir després.

L'acció de demanar que hom li escrigui en català es repeteix en altres ocasions en els escrits de Togores. La més significativa és una petita polèmica que manté amb Domingo Tous, el seu interlocutor més fidel a partir del 1827. L'intercanvi epistolar i poètic entre ells dos és força extens i produeix un bon nombre de poemes. Entre les peces de Tous n'hi ha alguns en castellà, però volem mostrar ara com el nostre autor intenta de dissuadir-lo i de convèncer-lo que aquella no és la

5. B. March, Arxiu Aiamans, *Correspond. 1805-1806*, sign. 68-2. És una carta llarguíssima, en què Josep li conta minuciosament la mort del pare. La va començar, en efecte, el 3 d'abril a Son Julià, possessió de Lluçmajor, però la va continuar el 9, a Palma, i el 17, altre cop a Son Julià. Val a dir que el català només és usat en la part redactada el 3 d'abril.

llengua que convé a la seva expressió poètica ni a la correspondència entre ells dos. El 29 d'agost de 1830, Tous escriu a Togores i li diu:

«Sr. Conte: cuant hé rebut la de 22 de V. M. estave escrivint los versos que férem jo y en Fumat per el cami des de Llummajor fins Arta, donant entrada a la Mussa forastéra. No ténen res que criticar perque no merexen la péna de llegirse. Pero en cosas pitjors podrie emplearse un homo [...]»

Al final de la carta posa els versos que, efectivament, descriuen l'anada des de la possessió de Son Julià, de Llummajor, propietat del comte, a Artà, cavalcant un ase que es deia «Fumat», amb qui dialoga. La qualitat dels versos fa pensar que la tinta podria haver tingut millor ús. Comencen:

*En una mañana del Mes de Agosto
 Cuando las uvas cargadas de mosto
 Algarrobos mansanos
 Ofrecian a las manos
 5 (Y otros muchos diferentes frutales)
 Del hombre, sus mas preciosos caudales,
 De Son Julian cual caballero andante
 Salgo montado sobre mi rocinante
 Dandome el sol de cara [...]*

No era la primera vegada que Tous escrivia poemes castellans, però aquest cop la resposta de Togores, també en castellà, va esser immediata. Li diu el 2 de setembre de 1830:

*V[ues]trós versos leí, Domingo amigo,
 Y como me escribiis en castellano,
 En castell[an]o francam[en]te os digo:
 Que no gradúo de consejo sano
 5 Pretender q[u]e en la lengua de Castilla
 Os hable el burro; y q[u]e fué int[en]t[o] vano.
 Con gente bronca y que no gasta silla*

- No gasteis language sonoro, bello,
Solo el vulgar para tal gente brilla.*
- 10 *Decid á la musa q[u]e os ponga un sello
Sobre ese papel q[u]e me habeis escrito
Y de modo q[u]e nadie pueda vello.
Y q[u]e permiso os dé largo y seguro
Para escribir en Balear corr[ien]te y puro.⁶*

Aquí justifica l'ús de la llengua pròpia en la versemblança de l'escena que dibuixa. També en la contradicció que creu descobrir entre la niciesa que se suposa a l'ase i la «sonoritat» de la llengua de Castella. Altre cop pens que això només és un argument, i, com a tal, també es repetirà al llarg del segle XIX, per exemple en els autors de «L'Ignorància» (1879-1885). El consell final és el que compta perquè, en el cas concret de Tous, té com a resultat una producció poètica catalana si més no curiosa que algun dia haurà d'esser estudiada amb més detençió.⁷

No és només amb persones que depenien d'ell, com l'esposa, el seu secretari o Tous, el seu home fort a Artà, que tingué una actitud lingüística d'aquestes característiques. Entre els seus interlocutors literaris hi havia gent il·lustre i tampoc no s'està de fer-los recomanacions semblants. Per exemple, a don Jeroni Morell, un noble del seu entorn, en un intercanvi de dècimes ocasionals, també li diu:

- Som hòmo tan afectat
d'escriurer en Mallorqui
que may hé pogut sufri'
El m'escrigan desreglat
- 5 Per çò Moréll estimat
hé pres la ploma corrénts
i sense pensary géns
còm qui sòlfa vòl escriurer

6. Els tres documents transcrits són a la Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans, sense catalogar.

7. Conservada a la Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans.

De veras no de per r[i]jurer
10 torn las dècimas faénts.⁸

Aquesta seva «afectació» era ben coneguda i, sens dubte, per ser ell qui era, havia de tenir una influència positiva en el seu entorn. Això és el que hem volgut documentar en aquest apartat.

L'ús públic de la llengua

Però caldria demanar-se si tot això són només anècdotes aïl·lades, o respon a una actitud ferma i combativa, assumida amb plena consciència. Aquesta qüestió és difícil de tractar, perquè, si no tenim en compte les pressions que actuaven sobre un home com Togores, correm el risc de creure que hi ha una gran distància entre les seves paraules i el seu comportament real en els àmbits socials més diversos.

L'exemple més paradigmàtic, en aquest sentit, és el de la seva actuació al si de la Reial Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País (d'ara endavant SEMAP). En el primer poema que hem citat semblava que Togores retreia al «secretari» de la seva dona el menyspreu pel català que havia pogut heretar de la seva educació infantil. Després, en una carta que li dirigeix un valencià anomenat Alex Camporrey el 1817, que ja hem reproduït parcialment en un altre indret (MAS, 1994: 102-103), hom es queixa que «lo nostro llemosí [...] no se'ns amostra». Per tant, sembla evident que Togores desaprova que no hi hagués una presència escolar més general de la llengua pròpia. Ara bé, Josep de Togores va ésser un dels homes més importants de la SEMAP i aquesta societat tingué com a objectiu pedagògic bàsic la difusió i generalització del castellà. Mantingué tres escoles pròpies i vetllà perquè a tot arreu de l'illa es complís rigorosament la Reial Cèdula de 1768 que ordenava, entre altres co-

8. Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans. Editam el poema, que no hem pogut datar, i l'intercanvi de versos que l'originà a MAS, 1995: 326-327.

ses, que l'ensenyament de primeres lletres, llatinitat i retòrica fos en llengua castellana.⁹ Sobta que Togores no fes res per contrarestar aquesta tendència.

De fet, el 1802 el seu amic Gaspar Melchor de Jovellanos, a la famosa *Memoria sobre educación pública*, proposava a la SEMAP la creació d'un centre d'ensenyament mitjà en el qual, entre d'altres coses, «*se aplicasen los principios de la gramatica general a nuestra lengua mallorquina, y se diese a los niños una idea cabal de su sintaxis*» (MASSOT, 1985: 37). Togores forçosament havia de compartir aquesta opinió, però pot semblar que l'Econòmica, amb la seva actuació, no sols l'ignorà, sinó que tendí a combatre-la directament. El problema s'ha de plantejar, però, en el context de la legislació vigent. La SEMAP era una entitat sorgida de la política il·lustrada de Carles III, i aquesta política entenia com un avenç la difusió del castellà a tot l'estat. Per tant, no hi podia anar en contra, perquè era anar en contra de la llei, i perquè, a més, molts dels seus membres hi devien estar d'acord. Togores, per la seva banda, podia lamentar que l'estat de coses, en general, fos aquell i no un altre, sense creure possible d'enfrontar-s'hi obertament.

En un altre sentit, costa de creure que tota la presència del català al si de la SEMAP tingués com a objectiu la implantació del castellà per la via del bilingüisme. Aquest objectiu s'hi pot documentar explícitament,¹⁰ com ha demostrat Josep Massot i Muntaner (1985: 118), però no justifica alguns dels fets que ara volem presentar. La documentació de l'arxiu de la SEMAP, a l'època en què Togores en fou un dels màxims dirigents, permet de confirmar algunes de les tesis formulades fins ara, però també proporciona informació en sentit contrari. La reforma de les normes de mostassaf vigents a l'Ajuntament de Palma, per exemple, és discutida entre l'agost de 1799 i el gener de 1801 i les actes reproduïxen, amb tota normalitat, el text que es vol modificar,

9. Sobre les mesures per introduir el castellà a l'educació dutes a terme per la SEMAP vegeu MOLL, 1975: 495-500; SUREDA, 1989: 25-32; MASSOT, 1985: 45-46 i 117-119.

10. Concretament en el pròleg d'una *Breve instrucción de el modo y medios de socorrer a los muertos aparentes que se llaman asphíticos*, de J. Llabrés, J. Jaquotot i R. Eviñent, publicada el 1779 per la societat. També en els projectes de diccionari català-castellà de què després parlarem.

sempre en català i sovint molt extens.¹¹ Pel que fa a la problemàtica de les escoles de primeres lletres, tan important, podem confirmar la compra de 50 exemplars de la «*ortografia castellana de la Real Academia Española*», acordada a la sessió del 14 de febrer de 1801,¹² i la contractació de mestres de procedència castellana.¹³ També trobam, però, una petita polèmica suscitada el mateix 1801 que afecta la presència del català en aquestes escoles que depenien de la societat.

Aquell any el bisbe Nadal havia manat publicar el *Catecisme de la Doctrina Christiana*, amb la intenció explícita que els nins mallorquins accedissin a la primera catequesi amb la seva pròpia llengua.¹⁴ La SEMAP, que, tot s'ha de dir, rebia importants subvencions del bisbat, degué adoptar de seguida aquest catecisme. El conflicte, però, va sorgir a l'escola situada a la Llonja, creada el 1800, en la qual tant el mestre, Juan González Cepeda, com alguns alumnes es negaren a acceptar aquesta disposició. Va esser precisament Joan Peretó de Vidal, íntim amic de Togores, aleshores tresorer de l'entitat i membre de la Junta de Celadors de les escoles, l'encarregat de fer complir els acords de la junta. Segons informa a la sessió del 14 de novembre de 1801, s'havia presentat a aquella escola «*á fin de despedir al discípulo Antonio Cornet si no se sugetava á aprender la Doctrina por el Catecismo diocesano, pues su padre pretende que sea en castellano contra lo resuelto por la Sociedad*»; Antoni Cornet aquell dia, però, no hi havia assistit. En canvi, el mestre li presentà l'escrit d'un tal Onofre Gomila que es queixava perquè «*no gusta se enseñe a su hijo por aquel catecismo sino por otro en lengua castellana*». Vidal va expulsar el fill, però el mestre s'hi oposà i ell optà per tancar l'escola. La societat, en aquesta sessió, va aprovar la conducta de Vidal i amonestà el mestre.

L'afer no va acabar així. A la sessió del 21 de novembre, el secretari,

11. Arxiu del Regne de Mallorca (d'ara endavant A.R.M.), SEMAP, caixa 4 / 2 i 3.

12. A.R.M., SEMAP, caixa 4 / 3.

13. A la sessió del 29 de maig de 1802, per exemple, es confirma el contracte d'un mestre procedent de Cartagena (A.R.M., SEMAP, caixa 4 / 3. Per tot aquest tema cf. SUREDA, 1989: 17-32).

14. Sobre els catecismes del segle XVIII-XIX vegeu el treball exhaustiu d'AMENGUAL, 1991: especialment pàgs. 141-150.

és a dir Josep de Togores, va llegir *«las esuelas que Thomas Cornet y Onofre Gomila pasaron al maestro de la lonja diciendo que no querian que sus hijos aprendiesen la doctrina [en] Mallorquin»*, i davant això *«se acordó que insiguiendo las resoluciones tomadas por este cuerpo sobre el particular no debe enseñarse otro catecismo en su escuela que el diocesano publicado ultimamente por nuestro Ilmo. Señor Obispo y que si por equivocada inteligencia no se hubiesen separado de la Escuela los discipulos Gomila y Cornet debe despedirlos desde luego para hacer efectiva la orden del señor celador don Juan Vidal que tenia facultad para darla»*. El mestre no ho volgué acceptar i a la sessió del 16 de gener de 1802 va esser apartat de l'escola i es va fer pública la seva vacant, que, segons l'acta de la junta del 27 de febrer, va esser ocupada pel mestre de l'escola de Sant Feliu, també de la SEMAP, i el maig es contractà el de Cartagena, que ja hem esmentat.¹⁵ No sabem que hi hagués cap més problema entorn del catecisme del bisbe Nadal que, recordem-ho, no es va editar en versió bilingüe fins al 1864, a instàncies del bisbe Salvà, encara que això no vol dir que abans no s'introduïssin altres catecismes castellans en l'ensenyament primari de Mallorca.¹⁶ Per tant, en aquest cas, els nostres personatges, i entre ells Togores, sí que es mantingueren fermes en la seva posició i és important de remarcar que el tema es plantejà clarament com una qüestió de conflicte lingüístic. En una data que ara no podem precisar, potser molt posterior, Cepeda va esser readmès com a mestre en una escola de la SEMAP,¹⁷ però això no deu tenir res a veure amb la polèmica que ara hem presentat o almenys les actes no ho permeten de creure.

En la nostra opinió, l'actitud de Togores i d'algun dels seus amics, segurament per influència seva, era tan enèrgica com podia esser-ho en aquells moments. A Barcelona, si fa no fa per la mateixa època, es produïen situacions semblants. A l'ensenyament hi havia obligació que l'aprenentatge es fes en castellà i pot semblar que personalitats com el bisbe Climent i el seu col·laborador Joan Pau Ballot, l'autor de la *Gra-*

15. Vegeu A.R.M., SEMAP, Caixa 4 / 3; actes corresponents dels dies que se citen al text.

16. Cf. AMENGUAL, 1991: 149-152.

17. Es va jubilar l'octubre del 1831, als 73 anys: cf. LLABRÉS, 1959: 410.

màtica i apologia de la llengua catalana (1815), donaven suport a la implantació d'aquesta llengua. Manuel Jorba (1979: 30), en un article força aclaridor, parla de la mentalitat diglòssica de Josep Climent, però també constata com, malgrat la cèdula del 1768, afavoria l'ús del català en àmbits com l'ensenyament de la doctrina o la predicació popular. El bisbe mallorquí, Bernat Nadal, i Josep de Togores, tots dos decisius en la regularització de l'ensenyament primari a Mallorca, se situen en el mateix ordre de coses. Són els encarregats de vetllar perquè s'acompleixi la legislació general, però alhora fan el que poden per protegir la llengua pròpia. És aquesta doble condició que explica les contradiccions que ara no hem volgut amagar,

Podem comprovar això mateix en altres sectors de la seva actuació. En diverses ocasions Togores expressà amb contundència la seva oposició a les tendències oficials en temes que, directament o indirectament, també podien afectar la qüestió de la llengua, encara que tampoc no va poder modificar aquestes tendències. Per exemple, en un conenciós social tan important com fou el de la introducció de funcionaris de parla castellana a Mallorca. S'hi refereix més d'un cop en els seus papers personals. Al seu germà Marià-Antoni li diu el 2 de març de 1806, literalment: *«por lo demás el país ofrece como siempre esta o otra intrinquila, y si se debe llorar, es la entrada de forasteros en el país, ... esas sí a la verdad son circunstancias que ponen a Mallorca de mala catadura, si de una vez no se reemplazan estos empleos con gentes del país y de sustancia»*.¹⁸ Si més no a ell, sí que el posaven *«de mala catadura»*. En una altra ocasió, tres anys després, s'indignà perquè un tal Francesc Montes pretenia ocupar el càrrec d'oficial del Cadastre. En contra de la seva pretensió, argumenta Togores: *«esta provision es propia de la Cámara en la que penden varias solicitudes de sugetos beneméritos, y el Ayuntamiento de esta capital tiene informado sobre ello. Y aunque es verdad que por real orden de 1804 solo los mallorquines pueden obtener estas plazas por quanto los libros becerros estan escritos en lengua del país sin que pueda hacerse otra cosa despues de siglos que se guarda en ellos el mismo*

18. Carta conservada a la B. March, citada per MOLL, 1978: 172, nota 25.

método no es el exponente acreedor por sí á semejante gracia».¹⁹ Al marge de les contingències concretes d'aquest cas, que ara no ens interessen, és ben clara la seva opinió que la llengua dels llibres oficials de cadastre havia de continuar essent el català. La perspectiva històrica, però, ens permet d'afirmar que de poc va servir la seva opinió en un i altre aspecte: l'allau de funcionaris «forasters», és a dir, de parla castellana, va continuar, com també va continuar la progressiva i immediata castellanització de tota la documentació oficial.

Tampoc no va aconseguir que els seus deixebles més directes, si es pot dir així, avançassin en el terreny de la recuperació lingüística. Sembla que el seu fill mateix, Pasqual Felip de Togores, a la seva joventut va escriure versos en català,²⁰ però després no va tenir cap paper destacat en l'àmbit cultural de la Renaixença. És cert, però, que els interessos de Pasqual foren uns altres, per exemple els polítics (CAPÓ, 1990: 208-221), i no li podem retreure això. En canvi sí que tingueren protagonisme cultural altres homes relacionats amb Togores, com Jaume Pujol i, potser, Pere Andreu.²¹ L'actitud de Pujol respecte a la viabilitat culta del català de Mallorca ja ha estat extensament estudiada (MASSOT, 1985: 117-136). Breument: manifestà sempre un gran «amor» per la llengua pròpia però alhora la considerava morta per a la cultura, situació que creia irreversible per molt de greu que a ell personalment li sabés. Precisament en una carta dirigida a Togores el 17 de desembre de 1827, feia algunes remarques lingüístiques interessants sobre una traducció del comte i al final, una vegada més, es referia a la situació de la llengua pròpia:

19. B. March, Arxiu Aiamans, *Asuntos Militares. S. XIX*. El document és signat el 24 de febrer de 1809 i és dirigit al Sr. D. Tomàs de Escalada.

20. Almenys un manuscrit autògraf de Josep de Togores, conservat a la Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans, conté un quartet i dues dècimes sota l'encapçalament de *Versos de Pascual*. El quartet és dedicat *la mort d'Andreu Salvà Bònjesus traçinér de casa per successió*.

21. Pere Andreu, com Pujol, ocupà càrrecs destacats a la SEMAP després del 1833 i, pel que sabem, tingué unes actituds culturals semblants a les seves (cf. MASSOT, 1985: 46-47 i 119; MAS, 1987: 40). Algun dels poemes que va escriure fan referència als Aiamans, com un epitalami al casament de Pasqual amb Maria Teresa Saforteza, el 1832 (cf. B. March, Arxiu Aiamans, *Poesias*, sign. 67-1-2).

«Si l'hermos mallorquí nòstro fos estàt mes sortàt, seria bò discutir quina lléngo es mes armoniosa, ella ó l'española problema qui pens se resoldria á favór nòstro. Jo no'm cansaria mày de parlar d'això y per ventura li ròb temps.»²²

Al capdavall, és el mateix de sempre: tot d'adjectius emotius per referir-se al «mallorquí nostro», i fins i tot la referència a la seva bondat. També, però, el conformisme planyívol davant una situació històrica que obligava a prescindir-ne en molts d'àmbits. No sé fins a quin punt pogué aprendre això de Togores. De fet, el comte no va dir mai que consideràs el català una llengua morta per a la cultura o per a l'ús públic. És més, la seva obra demostra àmpliament que no la considerava, a diferència de Pujol, perduda per a la literatura, i tenim la sensació que sempre ho volgué demostrar amb el seu exemple personal.

Els temes ortogràfics i gramaticals

Togores, però, no es limità a manifestar una adhesió ferma a la llengua catalana i a usar-la en la part més interessant de la seva producció literària. A més d'això, sempre mostrà un cert interès pel seu estudi, i es plantejà problemes d'ordre ortogràfic o gramatical que intentà resoldre. Sovint s'ha al·ludit a aquesta preocupació seva, però ara podem resseguir-la amb un poc més de detenció.

Sens dubte, entre els seus contemporanis era considerat com un expert en temes lingüístics, si més no en aquells que afectaven la seva llengua. En el si de la SEMAP també se'n varen plantejar, com veurem tot seguit, i Togores sempre hi va tenir una participació activa. Ho demostra clarament el fragment d'una carta del seu amic Marc-Ignasi Rosselló, del 17 de novembre de 1809, en què li demana que revisi una ortografia mallorquina que ha arribat a les seves mans. Te-

22. B. March, Arxiu Aiamans, *Correspondència 1819-1924*. Altres fragments d'aquesta carta són transcrits a MAS, 1994: 135 i 1995: 119.

nim tan poca documentació de l'època sobre aquests aspectes que ens apressam a reproduir-lo:

«Am[ig]o mio: El autor de la Ortografía de la Lengua mallorquina quisiera oír el dictamen de V. M. como maestro en la materia. Tal vez puede haver un rato desocupado en que para distraerse V. m. tendrá el gusto de notar algo. Con este motivo envió la obrita. Si V. M. no quisiere (aunque según hablamos una mañana en el baño no será así) sirvase V. M. devolvermela y Cristo con todos.»²³

Marc-Ignasi Rosselló era un altre personatge destacat a l'interior de la SEMAP, i deu fer referència al fet que algú, molt probablement Antoni Maria Cervera i Bru, havia presentat una ortografia a la societat per a la seva consideració,²⁴ potser en consonància amb el projecte de redactar un diccionari mallorquí, castellà, llatí, que després documentarem. Rosselló la passà a Togores que era el «mestre en la matèria», i això és el que ens interessa remarcar especialment. L'obra pot ésser la mateixa *Nueva ortografía de la lengua mallorquina*, que Cervera publicà el 1812. Val a dir que si el comte va fer arribar els seus criteris ortogràfics a Cervera, aquest no els escoltà gaire, perquè els dos autors divergeixen sovint. De fet, Togores continuà molt interessat a aconseguir un sistema ortogràfic que ajudàs a superar el caos que regnava aleshores. En aquest sentit, l'obreta de Cervera no va ésser gens eficaç.

Després d'aquest episodi, ja és coneguda la dècima dirigida el 1815 a Tomàs Aguiló i Cortès, tot demanant-li quin sistema ortogràfic havia seguit en l'edició de la *Rondaia de rondaies*, publicada aquell any. Tomàs Aguiló, però, tampoc no creia poder-se presentar com a model i sempre reconegué que improvisava en aquesta matèria.²⁵ Per tot això,

23. Document epistolar conservat pel llibreter Manuel Ripoll i Billón, de Palma, que ens l'ha deixat veure.

24. Entre les obres de Cervera, BOVER (1868: I, 184) dona la següent fitxa: «*Gramàtica de la lengua mallorquina*, 1 t, 4° Ms. La presentó á la Real sociedad económica de amigos del país» (ja l'esmenta MASSOT, 1985: 45).

25. Cf. MASSOT, 1985: 42-43; CARBONELL, 1972: 128 i 146; VIDAL ALCOVER, 1977: 89-90; MAS, 1995: 169-171.

el debat més interessant va esser el que es va plantejar a partir del 1821 entre Josep de Togores i el menorquí Antoni Febrer i Cardona. Febrer fou un dels gramàtics més importants del moment i ell sí que tenia un sistema ortogràfic ben travat (SEGARRA, 1985: 117-129). El problema, però, es plantejava perquè algunes de les seves solucions eren molt personals i difícilment podia difondre-les si no aconseguia, i no ho va aconseguir mai, que arribassin a la impremta. El comte, en la seva estada a Maó del 1820-1821 (MAS, 1994: 112-113), quan va ocupar el càrrec de governador de Menorca, va poder estudiar l'obra més important de Febrer, els *Principis Generals y Particulars de la Llengua Menorquina*, que precisament porta data del 1821. Aleshores va redactar un text amb els dubtes que se li presentaven. No coneixem aquest assaig, potser inclòs en una carta seva, però és evident que va existir, perquè Febrer en reproduïx fragments en el que podem considerar la seva refutació, adjunta a la carta del 3 de juliol de 1821. En aquesta carta, Febrer hi deia: «m'ha aparegut â propòsit responder en un pleg separat als dubtes que V. S. me propòsa, afi de veurer si discutint un póc més aquesta matèria trobarèm algun mèdi per resòldrer aquests y semblánts dúbtes» (CARBONELL, 1961: 18-19) i en efecte, entre els seus manuscrits s'han conservat dues còpies de l'extensa *Respòsta â alguns dúbtes sobr'els Principis Generals y Particulars establèrts en la Gramática Menorquina* que acompanyava aquella carta (PAREDES, 1991: 21). És d'un gran interès per conèixer el pensament lingüístic de Togores. Discuteix alguns punts concrets, que després presentarem, però també reproduïx alguns dels arguments del mallorquí, i això ens permet de conèixer-ne la qualitat.²⁶ Vegeu per exemple el que havia dit Togores sobre els sons de la lletra «a»:

«No comprenc que hi haja més que dos mòdos de pronunciar la lletra a, axò es: obèrta, ò muda, puis lo que Vm. diu d'aquesta lletra, y de les áltres vocals no los muda la seua naturalesa, vuy dir: el qu'una sil-laba sia llarga ò bréu no fa que la vocal sia altra còsa més

26. El manuscrit es conserva a la Biblioteca Victory, de Maó, Menorca. Vull agrair a la doctora Maria Paredes, excel·lent coneixedora de l'obra de Febrer, que m'hagi facilitat còpia d'aquesta obra i dels altres manuscrits de Febrer que citam en aquest apartat.

que obèrta ò muda, y lo matéx en la e qui té tres pronuncias diferents.»

O sobre la quantitat, potser excessiva, d'accents que proposava Febrer:

«Tampòc parex que sian necessaris tants d'accents còm Vm. usa. Axò vé á causar molta confusio, molt més enb'una lléngua còm la nostra qui necessita els accents per denotar la diferencia de l'é bréu y de l'è llárga, còm igualment de l'ò llárga.»

És evident que no s'interessa per la gramàtica des de l'actitud del diletant que vol dir-hi la seva sense gaire reflexió o preparació prèvia.²⁷ Al contrari, Tогores tenia aquesta preparació, que es reflecteix, per exemple, en l'ús de tecnicismes, i, sens dubte, havia reflexionat prou sobre la matèria com per defensar les seves opcions amb solidesa. A la carta del 23 d'agost de 1824, Febrer també hi va incloure unes *Nótas sobre la Pronúncia y l'Ortografía Menorquina*, que, segons diu al primer paràgraf, va redactar perquè «en los escrits que V. S. me feu l'honòr de comunicár me y áltres de diferènts persónas tant imprèssos còm manuscrits hè reparad moltas paráulas escritas d'un modo qui m'aparex póc análogo á la vertadèra Ortografía de la nóstra lléngua».²⁸ Constitueixen també un bon punt de referència per precisar les diferències de criteris que hi havia entre tots dos gramàtics, que després veurem. No es posaren mai d'acord i cada un continuà amb el seu sistema, però, sens dubte, tots dos s'enriquiren amb aquesta relació.

Fins avui tampoc no ha aparegut l'ortografia «de nuestra lengua patria» que li atribueix Bover (1868: II, 441), el qual en alguna ocasió (1842: 429) la datà en l'època que Tогores era col·legial a València, com ja hem esmentat al començament d'aquest estudi. No sabem si realment l'arribà a redactar o si Bover només reflectí amb aquesta frase

27. Amb molta precaució, aquesta és la tesi de CARBONELL, 1972: 128, que tanmateix només l'avança a l'espera de l'aparició de les obres lingüístiques de Tогores.

28. Biblioteca Victory, de Maó. Cf. nota 26.

l'interès del comte pels temes gramaticals, cosa més probable. Pel que ja hem vist és segur que, al llarg de la seva vida, l'hauria pogut escriure perquè arribà a tenir uns criteris propis ben formalitzats, als quals s'ajustà amb més o menys fidelitat en la seva obra poètica. Les divergències fonamentals amb el gramàtic menorquí afectaven l'ús de l'accent i de l'apòstrof –els dos temes més conflictius de l'època–, la grafia de la *ela* i *ena* palatals, la conjugació del present de subjuntiu i la distribució dels articles «el» i «lo». Més que centrar-nos en aquestes qüestions, però, cal que intentem una mínima descripció de les normes de Togores.

De fet, els seus manuscrits catalans comencen a esser prou uniformes a començaments del segle XIX; abans, però, va fer diverses proves. Vegeu, en aquest sentit, com ortografia una de les seves primeres traduccions de Cadalso, cap al 1789:

- Si-s estels del cèl van fuits,
 Si pe's camps no-s trôbän flôrs,
 Si s'aturan sas corrénts,
 y no canta es rossinyòl;
 5 si no baillan els pâstors,
 si-s änyéills pèrdän els jôchs,
 els abres no donen fruit,
 y s'èco no correspôn;
 si pârex que tot lo mon,
 10 s'es restret per fêr un trô:
 es qu'en estar prenys Corinta,
 roman el mon côm un rôch.

En canvi, en les múltiples còpies posteriors d'aquest poema datables més enllà del 1800 o 1802, l'ortografia, amb algunes variants, és la següent:

Si'ls estels del cèl no surtan,
 Si'n el camp no's trôban flôrs
 Si s'aturan las corrénts,
 Si no canta el rossinyòl;

- 5 Si'ls pastors no fabioletjan,
 Si'ls anyells pèrden els jòcs;
 Si'ls abres no mos fan fruit,
 Y l'èco no correspòn;
 Si parex que tot l'ò mon,
 10 S'es restret per fèr un trò
 Es que, malalta ma Filis,
 Roman el mon còm un ròc.²⁹

Com veiem, una de les seves preocupacions més constants, i també ho podem comprovar en la controvèrsia amb Febrer, és el de l'ús de l'accent per assenyalar el timbre vocàlic. En una primera època empra, tot i que no és del tot regular, la dièresi sobre la grafia «a» per indicar el so de la vocal neutra, l'accent greu per indicar la «e» oberta i l'accent circumflex per indicar la «o» oberta. També podem trobar, en una primera època, l'accent circumflex sobre la grafia «a» per indicar la vocal neutra:

Res no m'âlègra
 Y d'âir ença
 Câtâlinayna
 Stich com en la.³⁰

En una etapa de més maduresa, però, canvia aquest sistema d'accentuació i adopta el de no accentuar la vocal neutra, accentuar greu la «e» oberta i agut la «e» tancada. Pel que fa a les «o», tendeix a accentuar greu l'oberta i agut la tancada, quan les accentua. El podem veure en la segona versió del poema que hem transcrit. Val a dir que aquest sistema d'accentuació, i en general tot l'ortogràfic que ara intentam de precisar un poc, és constant a la immensa majoria dels manuscrits catalans de Togores, amb l'única excepció d'aquestes poques còpies de cap al 1789-90. Trobam també alguna nota en què l'intenta

29. Els manuscrits del poema són a la Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans. El vaig publicar a MAS, 1995: 107-108.

30. Manuscrit conservat a la B. de Catalunya, Arxiu Aiamans.

descriure, encara que mai no ho fa extensament. En aquest sentit, el document més interessant que hem localitzat és un poema de Guillem Roca i Seguí en monosíl·labs, publicat al *Diari de Buja* del 23 d'abril de 1813. Togores el va copiar tal com havia sortit a aquella publicació i a sota de cada línia i de cada vers el va tornar a escriure amb la seva ortografia. Al final posa una nota en què explica la qüestió de l'accent:

Soneto

Sonéto

De paraules monositlabas, que diu un enamorat á certa señoreta.
De paraulas monossilabas, que diu un enamorat á cèrta senyoreta.
 Donaré un quern de pissetas á n'es qui hen fase
Donaré un quèrn de pissetas á n'el qui en fassa

¡Ay Bel Rius! jo per tu ja fas es quèch
Ay Bèl Rius! jo per tu ja fas el cuèch
 Creu que hem te es bé que het vull mort com un magh
creu qu'hem té el bé qu'et vull mort com un mach
 Io ja no ménggh, ni beggh, ni pix, ni cagh
Jo ja no meng, ni beg, ni pix, ni cag,
 Ní hey vetx ní rall, ní rich, ní dorm, ní segh
Ní'y veig, ní rall, ní rig, ní dorm ní sèg

Quant jo vetx que de tu res mes hen treggh
Quant jo veig que de tu res més en trèg
 que un no com els dos puñs, hem pos tan flach
qu'un no com els dos punys hem pos tan flach
 que no hem serv drét, y just com un buit sach
que no'm serv dret i just com un buit sach
 Caig á tos peus, que ab gust sols baix d'ells jegh
cayg á tos pèus, qu'en gust sols baix d'ells jèg

Vols que m'als? Dam sa ma q^e jo no puch
Vols que m'als! Dam la ma q^e jo no puch
 Y tot quant crech es que l'hem dons un pich;
i tot quant crech es q^e l'hem dons un pich;

mes tan gran be no es fet per tan gran ruch.
més tan gran bé no's fét per tan gran ruch.

Puis si no puch fer res, sols al fi het digh
Puis si no pug fér res, sols al fi et dig
 que de ta neu si pots m'hen dons un poch
q^e de ta néu, si pots, m'en dons un poch
 qui mesclh un poch de fret ab mon gran foch
quí mescl un poch de fret ab mon gran foch.

Notas

1° *Soneto*: cuidado con los acentos porq^e sino resulta una lengua q^e no conocémos. Valdrá p^a todos los casos la sig^e regla *Sèu*, siéntate; *Séu*, suyo: *seu*, sebo. *Dèu*, diez; *Déu*, Dios: *Deu*, debe: segun esta regla fija q^e significará *certa*? *quem*? Seguram^{te} la lengua mallorquina no conoce estas voces escritas con e muda.³¹

La intenció de Togores devia esser comentar-ho més extensament, però no ho va fer, almenys en el manuscrit de què disposam. No és l'única vegada que corregeix textos diversos que arriben a les seves mans. En un altre manuscrit trobam una de les múltiples dècimes que circularen per Palma a l'època de la Guerra del Francès, contra els liberals, que també dóna en doble versió:

Decima

Argüellistas, Antillons
 Si eus erriban á egafa,
 És roí vos arribara
 Fins me evall des talons;
 5 Ey eura fora calsons
 Un gipo de aquells derrus;
 Vos tocaran s'eubernus,

31. Manuscrit conservat a la Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans. Els subratllats (que ara posam en cursiva) són de Josep de Togores. Antoni-Lluc Ferrer (1985: 150 i 166) ja esmenta l'edició anònima del sonet al *Diari de Buja* i dóna l'atribució a Guillem Roca i Seguí. Togores segurament copia la mateixa versió del *Diari*, però amb alguns errors, com podem comprovar en la transcripció parcial d'Antoni-Lluc Ferrer.

- Y llevonses plorereu,
 Y com ets atlots direu
 10 Aí, ai noi tornarem pus

Bén copiat.

- Argüellistas y Antillons:
 Si-us arriban a agafá
 Es roy vos arribará
 Fins més avall dels talons.
 5 Hey haurá, fòra calsons,
 Un gipó d'aquells d'*in rus*:
 Vos tocarán s'aubernus,
 Y llevònses plorareu,
 Y còm els al-lòts direu
 10 Ay Ay, no-i tornaré pus.³²

En algunes ocasions les correccions van més enllà de l'ortografia i abracen aspectes lèxics i estilístics.

Evidentment una anàlisi exhaustiva dels escrits de Togores ens hauria de permetre conèixer amb més rigor el seu sistema ortogràfic. S'ha de dir, però, que molts dels seus poemes són esborranys, plens de ratllats i de correccions que no sempre els fan bons de llegir, i menys de distingir tots els accents, o altres detalls ortogràfics. En l'estat en què ens han arribat, no responen del tot a una grafia inalterable, sinó més aviat a unes determinades tendències. De fet, però, en les còpies o versions més acurades, l'ortografia es regularitza força i de segur que si hagués passat sistemàticament els seus poemes en net, cosa que no feia gaire sovint, no hi podríem detectar tantes vacil·lacions.

Els criteris d'accentuació, que ell mateix ens ha explicat, divergei-

32. Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans. En una nota, comenta el vers sisè: «d'*in rus*. Una lligo de la gramatiga del Sempér qui comença *Futurum in rus*, es molt mala d'aprendre p^r els al-lòts, y sòlia costar gipons, de modo que tē anomenada aq^{ll} lligo p^r dit motiu.»

xen tant dels de Febrer,³³ com dels de Cervera³⁴ o del trinitari Miquel Ferrer i de l'editor del *Diari de Buja*.³⁵ En altres aspectes també es mostra original. L'ús de l'apòstrof, per exemple, és molt abundós i representa tota mena d'elisions produïdes per contacte vocàlic, mentre que Febrer no l'admet per als casos de sinalefa. També utilitza l'apòstrof per indicar la no pronunciació de la «r» final de mots paroxítons i oxítons, d'acord amb la fonètica mallorquina (*mice'*, *ana' a*), norma que de vegades fa extensiva a mots que etimològicament no tenien aquesta «r», com els infinitius de la segona conjugació del tipus *beure'* o *batre'*, o a mots que la perden per fonètica sintàctica (*pe' sa*); també trobam, però, molts de mots ortografiats amb la «r» final. La representació de la ela doble sovint es confon, d'acord amb l'ortografia tradicional, amb la ela palatal, totes dues representades per «ll»; per salvar aquesta confusió usa de vegades la representació «l-l» per a la geminada, proposada per Cervera, i «ill», per a la palatal, grafia, aquesta darrera, que predomina gairebé absolutament en la primera època. La ena palatal és representada sistemàticament mitjançant el dígraf «ny». Molt peculiar és la representació de la preposició «amb»: sembla que la interpreta com a variant de «en» i per això la representa «en-b», «enb», «en-b'» o «en b'». ³⁶ En la representació de les sibilants

33. Febrer, entre d'altres particularitats, accentuava amb accent agut les vocals oberetes (SEGARRA, 1985: 117).

34. Cervera utilitza l'accent greu per indicar la síl·laba tònica, l'accent agut per distingir la «a» i la «e» tancada de la vocal neutra i la «o» oberta de la tancada; l'accent circumflex indica la «e» oberta (*Nueva ortografía de la lengua mallorquina*, Palma, 1812, pàg. 6).

35. Ja hem vist les diferències entre Ferrer i Togores en la transcripció del sonet de Guillem Roca. Ferrer és autor d'una brevíssima *Ortografia mallorquina* inclosa al final del llibre *Persuasions a n'es moribundos* (s. d., però 1832 segons l'anotació manuscrita de l'original que usam), de només quatre pàgines. És molt caòtica i en un cas accentua «Déu; dèu; dèu» i en un altre «seu» (substantiu), «séu» (possessiu) i «sèu» (verb). Pel que fa a la «o», dóna «tord o tort» (nom d'ocell) i «tórt» («borni»). Hem de remerciar Antoni-Ignasi Alomar que ens ha facilitat una còpia d'aquesta òbreta de Ferrer. Sobre la problemàtica ortogràfica que planteja el *Diari de Buja*, vegeu FERRER, 1985: 168-177.

36. Aquesta representació sobtava Febrer, que a les *Nótas sobre la Pronúncia y l'Ortografía Menorquina* la comenta així: «Vetg també escrit: En b'una, en b'aquest, en b'o, &c. Y aquí consider dos erròrs, el primèr perque no correspon l'Apóstrofé, y el segon perque per escriurer axí, hauriam d'admetrer en la nóstra llèngua la preposició

sordes, és escassíssima la «ç»; en canvi, la solució intervocàlica sol esser «ss», i la inicial o en contacte amb consonat «s». El so /k/ final sol esser representat per «ch» (*pich, mach*, etc.), però en els radicals verbals també apareix molt la «g» (*cag, treg*) i en uns pocs casos apareix també la «c» (*tampoc, joc*). La «x» és la representació més freqüent del so ics (*exemple, exercici*), i del so xeix (*parex*). És molt respectuós amb la hac etimològica. No volem, amb els materials de què ara podem disposar, forçar gaire aquesta descripció. Ja hem dit que són tendències prou clares, encara que no es confirmen rigorosament i sense errors en els seus manuscrits. Febrer, en canvi, sí que era extraordinàriament escrupolós en aquest aspecte. En qualsevol cas, si mai va redactar l'*Ortografia* que li atribueix Bover, cosa que no podem confirmar, ben segur que ho va fer sistematitzant aquestes tendències.

Al marge de tot això, però, encara és freqüent que en els seus poemes justifiqui l'ús d'una variant dialectal o d'una grafia determinada. Per exemple, en una ocasió ha d'escriure el mot «enagiste», i exposa la reflexió que el fa decidir per aquesta grafia: «enagiste se forma ignaciste y las paraulas qui mudan l'i de son orig[e]n sòlen pendrer l'e, p[e]r axò escriu enagiste. L'a es la d'Igna.. i l'e final perqu'es masculí».³⁷ Una bona teorització en relació a la vocal neutra a partir de criteris etimològics i morfològics. En una altra oportunitat, vol justificar excepcionalment l'ortografia «no-i ha» en comptes de «no hi ha»; aleshores comenta el vers «que no-i ha martellada» de la següent manera: «Que no *hi* ha... Còm no pronunciam la lletra h del *hi* y solam[en] l' *i*, hé trobad qu'en vérs convé escriuer... no-i ha. LLeng[ü]e^s. cu[l]t[e]^s mos donan exemple».³⁸ Aquí no sembla gaire encertat, entre altres coses perquè «no-i», en el recompte sil·làbic del vers en qüestió, ha de donar dues sil·labes; tanmateix, la presència del model de les «llengües cultes» —Togores dominava el francès, l'italià i l'anglès— sí que és ben interessant.

enbe ó en be, à demès de las duas en y ab que tenim, y de las quâls nos havèm servid sèm-pre». Ms. de la Biblioteca Victory, de Maó (cf. nota 26).

37. Ms. a la Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans, editat a MAS, 1995: 116.

38. Ms. a la Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans, publicat a MAS, 1995: 118.

Però no només tenia preocupacions ortogràfiques. També trobam alguns textos en què hi és palès el tractament de temes morfosintàctics o lexicogràfics. En el primer sentit, disposam d'un poema de caràcter estrictament «filològic», amb el qual vol precisar les diferències entre els mots «qui» i «que»:

A mon dexeble

- En gran fòrsa d'argument
 qu'es pòd dir en mallorqui
Qui per *que*, ò *que* per *qui*
 pretenia un aprenént.
- 5 Diu son mèstre en continént:
 Éll no's nad, ni nexerá,
 en no ser un bobiaá,
qui puga dir *qu'*es tot hu.
Qui vòl, deim *que* venga en tu:
- 10 *que* no vénga, *qui* volrá.
- Qui* diu *que* no vòl venir?
Que respòn *qui*'s demanad?
Qui preten *que* no's sembrad?
Que sé jò *qui*'m vòl oir..!
 15 *Qui* sabrá lo *que* vuy dir..?
Que crid *qui* vuya cridar.
Qui té molt, *ique* no pod dar?
Quin bergant...! *Que* no's sabia?
Quina dòna...! y *que* volia?
 20 *Que* torn *qui* vuya tornar.
- Veus aqui clar y de ple
 còm en nòstron mallorqui
 una còsa vòl dir *qui*
 altra còsa vòl dir *que*.
- 25 No'm demanarás perque...
 Ni jò tampòc t'ho diré,
 puis estic cèrt y bén bé
Que coneis qu'un relatiu

no gaudex de cap empriu
 30 *qui* li don lo *que* no té.³⁹

El poema vol esser un autèntic tractat sobre aquestes partícules, dirigit curiosament a un «deixeble», la qual cosa n'augmenta l'interès, sobretot si podíem documentar que respon a una situació realment escolar, cosa que ara no podem fer. Segons l'anàlisi de Togores, «que» és un introductor de frases completives, una partícula exclamativa o un pronom interrogatiu o relatiu en funció de CD. «Qui», en canvi, és un relatiu o interrogatiu en funció de subjecte, tant si remet a una persona, com si remet a un mot no personal –en aquest sentit, fixau-vos en el darrer vers–. També és curiosa la interpretació, en els versos 18 i 19, dels mots exclamatius «quin» i «quina» que no té inconvenient a fer entrar en els exemples que proposa, la qual cosa vol dir que pensava que, en algun sentit, formaven part del mateix paradigma de «qui» o «que». No coincideix precisament amb la descripció que faríem avui, però demostra que, per formalitzar-la, Togores hi hagué de reflexionar força i és això el que ens interessava de documentar.

La lexicografia

Encara ens resta de tractar un darrer aspecte de la dedicació lingüística del nostre autor: el de l'arregleja de materials lexicogràfics. Josep Massot i Muntaner ja va estudiar un manuscrit procedent del seu arxiu que conté el *Vocabulari mallorquí espanyol, llatí*, de fra Antoni Oliver (1727-1787), a més d'una *Addición de varios vocablos recogidos por Dⁿ Joseph Togores y Zanglada, Regidor de esta Ciudad. Y muchos latinos añadidos p^r. D. Guill^o. Roca*. La part de Togores, com la d'Oliver, distribueix els mots en columnes i només dona l'equivalència en les tres llengües, sense cap mena de definició. Així i tot la seva «addició» té l'interès d'esser «recollida directament del poble, sense intermediari

39. Ms. a la Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans. Edició a MAS, 1995: 182-184.

de cap diccionari espanyol, i no hi trobem formes artificioses, sinó mots ben vius»,⁴⁰ cosa que la fa especialment valuosa.

Un tema interessant que afecta aquest manuscrit és el de la seva datació. Bover (1842: 429), com hem vist, també afirma que Togores havia redactat un «diccionari» a València, quan era estudiant. Sembla, però, que no podia ésser aquest *Vocabulari*, almenys en l'estat en què ens ha arribat. Carbonell pensa que podria datar-se a l'època en què foren escrites les cartes de Febrer i Cardona, entre el 1821 i el 1824, ja que, en aquelles cartes, s'hi pot detectar l'interès del comte per la lexicografia. Això l'obliga, però, a defensar que el Guillem Roca que s'hi esmenta no és Guillem Roca i Seguí, mort el 1813, sinó el seu fill Guillem Roca i Reus (CARBONELL, 1972: 129). Em sembla molt més creïble la tesi de Massot que identifica el G. Roca amb el pare, que ja hem vist que fou membre de la SEMAP i que sabem de segur que es relacionà directament amb Togores. L'«addició», per tant, hauria d'ésser anterior al 1813. En canvi, és interessant la referència de Carbonell que el manuscrit esmenta Togores sense fer cap referència al comtat i per tant ha d'ésser anterior a la resolució dels plets (CARBONELL, 1972: 129), el 1804 –no anterior a la mort de l'anterior comte com creu Carbonell–. Si tenim en compte que el nostre autor entrà de Regidor a l'Ajuntament de Palma el 1798 (MAS, 1994: 32), i aquest càrrec sí que s'esmenta, crec que la datació més probable de la seva part del manuscrit s'ha de situar entre el 1798 i el 1804. Això no vol dir que abans no hi hagués treballat ja, cosa que justificaria la referència de Bover, que tanmateix sembla poc segura perquè cap de les obres que s'hi esmenten –l'ortografia, el diccionari i la silva de monosíl·labs– no han pogut ésser localitzades. Sí que es pot afirmar, però, que la dèria d'arreglar mots va manifestar-se ja de molt jove i es va mantenir, com veurem, al llarg de tota la seva vida.

Potser el *Vocabulari* té alguna cosa a veure amb l'activitat lexicològica que es va produir a l'interior de la SEMAP a finals de segle, que podem resseguir a través de les actes de l'entitat, conservades a l'Arxiu

40. MASSOT, 1970: 151-152. Vegeu també CARBONELL, 1972: 128-129, i COLON-SOBERANAS, 1986: 125-126.

del Regne de Mallorca. Concretament a la sessió del 17 de desembre de 1796, Joan Muntaner i Garcia, en nom del bisbe Nadal, hi va presentar «*manuscrito un Diccionario Mallorquin y Castellano*». La junta decidí donar les gràcies al bisbe i nomenar una comissió perquè l'examinàs. Estava formada per Joan Muntaner, Josep de Togores i Nicolau Armengol, director segon de la societat. El dictamen d'aquesta comissió, llegit a la sessió del 25 de febrer de 1797, concloïa que es tractava de «*un mero prontuario de voces mallorquinas defectuoso en ambas correspondencias y en el orden que ha guardado su autor, pero util sin embargo para el caso en que se trate de formar el diccionario Mallorquin pudiendose tener presente entonces el methodo observado por los Comisionados en la nota que presentaron*». No coneixem aquesta nota, però es va acceptar la proposta d'elaborar el diccionari, i de les sessions posteriors es pot deduir quins eren els consells dels tres comissionats. Com que Togores hi va prendre una part molt activa, cal que seguim els avatars d'aquest projecte. A partir de l'acta del 3 de març, sabem que s'havia decidit, com a primer pas,⁴¹ traduir el *Diccionario* de la Real Academia Española de la Lengua. En aquesta mateixa sessió es varen repartir les lletres entre els socis, i a Togores li va correspondre la «s», a Armengol, la «a» i a Muntaner la «q».⁴² Tots els presents acceptaren la lletra que se'ls assignà. A la sessió del 24 de març alguns socis, entre ells Togores, varen dur ja algunes veus traduïdes i s'acordaren els següents criteris:

«Primero: se empezará por la voz mallorquina, seguirá la castellana, y luego las iniciales que señalan el genero del substantivo ó bien la facultad ó ramo á que pertenece: Si el verbo es activo, neutro etc.^o. Pero en el

41. «*por el pronto*», diu literalment l'acta (A.R.M., SEMAP, caixa 3 / 3).

42. Les altres lletres es varen repartir de la següent manera: «B»: Antoni Gibert; «C»: Josep i Joaquim Cotoner; «D»: Antoni Net; «E»: Marc Ignasi Rosselló; «F»: Joan Ferrà i Trias; «G»: Ignasi Maria Serrà; «H»: Joan Vidal i Marc Truyols; «I»: Gaspar Coll; «J»: Antoni Evinent; «L»: Andreu Verd; «M»: Tomàs de Verí; «N»: Miquel Fluxà; «Ñ»: Bernat Contestí; «O»: Nicolau Sala i Roca; «P»: Guillem Moragues; «R»: Guillem Roca; «T»: Marià-Antoni de Togores; «U»: Nicolau Campaner; «V»: Josep Desbrull; «X»: Guillem Montis; «Y»: Antoni Pujals i «Z»: Bartomeu Serra i Bennàssar (A.R.M., SEMAP, caixa 3 / 3).

caso que no de un mismo genero ett^a. en ambas lenguas, se colocaran las iniciales en seguida á la voz mallorquina y en seguida á la castellana segun correspondan á cada una.

Segundo: Seguirá la esplicacion mas ó menos corta que la del Diccionario de la Academia Española, lo que se deja a la critica de los traductores por no poderse establecer regla fija.

Tercero: Deberá traducir la voz castellana el que la tenga esplicada en su letra y el que unicamente la halle notada en la suya no deberá hacer mas que notarla.

Quarto: En caso de que la esplicacion de la voz castellana no conbenga con la que debe darse de la mallorquina lo que no sucederá regularmente mas que en el sentido figurado, tendrá que explicar el castellano despues de puesto el mallorquin.»⁴³

En la mateixa sessió, Bernat Contestí s'oferí per redactar les veus que fessin referència a noms d'animals o plantes. També *«del mismo cotejo de traducciones se dedujo la necesidad que tenemos de que se establezca una ortografia de la lengua mallorquina y pareciendo á la junta que se diferiria demasiado la traduccion empezada del diccionario castellano si se huviese de esperar semejante obra, se acordó que los socios presentes procuren saber para dar cuenta a la Junta inmediata si hay alguno en el Pais que quiera emprenderla en la inteligencia de que no se ha de hacer uso de ella hasta que esté concluida aquella traduccion»*. L'embranzida, però, aviat es degué apaivagar, perquè, encara que a la sessió següent, de l'1 d'abril de 1797, es va dir que *«un sugeto [potser Antoni Maria Cervera] se ofrecia á hacer algunas pruebas por ver si podia encargarse de trabajar la ortografia mallorquina»*, després d'aquest mes, ja no tornam a trobar cap referència directa al projecte.⁴⁴

Tornant al vocabulari d'Antoni Oliver, sembla molt possible que fos el manuscrit que el bisbe Nadal va fer arribar a la SEMAP, i que les aportacions de Togores i Roca corresponguin a la seva participació en el nou diccionari. Si és així, però, només demostra que els treballs no

43. A.R.M., SEMAP, caixa 3 / 3; a la caixa 27 / 20 hi ha una circular manuscrita amb aquestes mateixes normes, datada el 27 d'abril de 1797.

44. Isabel Moll (1975: 537-538) ja va documentar sumàriament aquest projecte lexicogràfic de la SEMAP.

varen tenir gaire continuïtat en el si de la corporació, perquè és molt incomplet respecte al projecte descrit.

Si ens centram exclusivament en el nostre autor, no hi ha dubte que, en diverses èpoques de la seva vida, continuà recollint materials lexicogràfics i que, amb l'ajut d'alguns dels seus amics, volgué redactar una obra més ambiciosa. Dissortadament, només en tenim unes poques notícies indirectes i no sabem en quin estat d'elaboració la deixà quan morí el 1831.

En les cartes de Febrer, que hem hagut de citar tant, hi veiem, en efecte, una forta preocupació per qüestions lèxiques. A la del 3 de juliol de 1821 li diu que «en altra ocasió, si Déu vol, li enviaré una altra nòta d'alguns d'aquells tèrmes, en que me recórda haver observad alguna diferència en l'us que nosáltres en feim respècte d'aquell qu'en fan â Mallórca si bé que no son molts, perque no vátg tenir la curiosidad de notár-los quánd me trobáva allí; però li explicaré un póc millòr la significaciò d'aquells que V. S. m'enviá» (CARBONELL, 1961: 19). L'intercavi, per tant, era intens i Febrer estava ben disposat tant pel que fa a augmentar el repertori de Togores, com per corregir-li el que ja havia recollit, sobretot si tenia relació amb el lèxic menorquí. Entre els manuscrits de l'autor maonès s'ha conservat, en efecte, una *Nòta d'alguns altres tèrmes en qué s'há observad alguna diferència en l'us qu'en feim a Menôrca, respècte d'aquell qu'en fân â Mallórca*, que ocupa tres folis (PAREDES, 1991: 23) i que deu respondre a aquest intercanvi. D'altra banda, Togores, en la seva estada a Maó, pogué conèixer l'extens i valuós *Diccionari Menorquí-Español-Francès-Llatí*, també de Febrer, que no devia interferir la seva tasca perquè l'autor menorquí volia centrar-se en el lèxic de la seva illa.

Al marge de la relació amb Febrer, el tema de l'elaboració d'un diccionari torna a esser esmentat, i ara més directament, en la correspondència amb Domingo Tous, durant els darrers anys de la seva vida. També en aquest cas, però, ens falten les cartes de Togores i només hi podem aportar unes poques referències de Tous. La més important és la carta que, des d'Artà, dirigí al comte el 23 d'octubre de 1828. Parla de l'empresa del diccionari i li comenta alguns mots concrets:

«Sr Cònte: aquets dias som anàt d'apuntaménts per el Diccionari y ténc las duas priméras lletras A y B mitx endiumenjadas. Consider que V. M. và de feynas y com aquesta òbra es tan llargaruda no li hé enviat el trebay. Vámos pero à lo que m'escriu sobre los dissillabos del Gà i Ga.

Gastic: diu V. m. Gastric: suc gastric diuen els métjes corré[n]t.

Gravé: diu V. m. hà d'estar en b'a femeni. Es altra peraula la qui està en b'é y axi deym: Fulano es un homo grave. Es castellaniada pero es adoptada.

Gambó: diu V. m. no'l conec. Ja se vou clàr que no's pescador. Entre el púu heyhà uns animalons petits com a gambas y tal volta, o segur, son gambas petites que los pescadors anomenan gambó.

Graúó: diu V. m. s'ha d'escriure y no *Grasó*, alomenos a Palma tòcan la vocàl u. A Sòlixént diuen *Grasó*. ¿Qui té rahó, V. m. pensa que son origén es diminutiu de grau: y a Solixént pensan que son origén es diminutiu de Gràsa?

Guàla: V. m. diu no'l conec. Idò sàpia qu'es una rèl medicinal, de que se servexen los potecàris per compòndre las séuas purgas, o medicaménts, y axi diuen: cala-guàla, que vòl dir, càla de guàla.»⁴⁵

Al final de la carta també dóna un llistat força llarg de mots bisíl·labs que comencen per «Ca». En una altra carta de l'11 de novembre del 1828, Tous es torna a referir breument a aquesta empresa: «Sa méua Mussa està cansada de veure llistas de monossillabos y dissillabos, y sentir tanta monotonia còm la que té un Diccionari.»⁴⁶ En aquest cas, però, no comenta mots concrets. No sembla que tot això es pugui identificar amb l'*Addició* al vocabulari d'Antoni Oliver, encara que no podem saber l'estat a què arribà aquest diccionari i el grau de participació que hi tingué Togores. Podria esser obra exclusiva de Tous, però el tipus de comentari que fa dels mots que cita demostra, si més no, una lectura atenta i una participació constant per part del comte. Aquest, al final de la seva

45. Biblioteca March, Arxiu Aiamans, *Correspondencia 1819-1924*. És obvi que quan Tous parla de Solixent es refereix a Artà.

46. Biblioteca de Catalunya, Arxiu Aiamans.

vida, devia haver intensificat l'activitat de recerca lèxica i la col·laboració de Domingo Tous devia esser un gran ajut per a ell.

També és estrany que, quan el 1834 la SEMAP reprengué el projecte de redactar un diccionari català-castellà, no tingués en compte aquests precedents. Això, però, potser només demostra la discreció amb què va viure el comte els darrers anys i el tall profund que es va produir en la vida de la societat a partir del la Guerra del Francès.⁴⁷

Epíleg

Aquests són els materials que hem pogut reunir entorn de la relació de Josep de Togores amb la llengua catalana. La consideració de conjunt que més se'n desprèn és que es tracta de materials molt dispersos, extrets de sectors diversos de la seva actuació. Això pot esser un reflex de la dispersió mateixa de l'arxiu de la casa dels Togores d'Aiamans, però també pot indicar que mai no els va articular en obres de conjunt. Concretament, em sembla molt possible que mai no escrivís ni el diccionari ni la gramàtica que li atribueix Joaquim Maria Bover. Tot i que, sens dubte, s'interessà força per aquestes matèries, potser no va trobar mai el moment de repòs i de reflexió sostinguda que exigien aquestes obres, ell que va haver de participar tan intensament en la direcció i administració de la seva família, i, en determinades èpoques, de la Mallorca del seu temps.

Això, però, és només una hipòtesi i no cal dir que ens sentiríem ben satisfets si noves troballes documentals la desmentissin. Amb els autògrafs coneguts i amb la informació exhumada en aquestes pàgines,

47. En la documentació d'arxiu que es conserva sobre projecte del 1835, només hi he sabut trobar un nom de l'època en què va viure Togores. Curiosament és el del pare franciscà Francesc Mayol, l'activitat lexicogràfica del qual ja coneixiem (cf. MASSOT, 1985: 21-22; COLON-SOBERANAS, 1986: 137) i que precisament surt en una de les cartes de Febrer (CARBONELL, 1972: 129). El localitzam en l'informe de la Comissió d'Instrucció Pública de la SEMAP signat el 22 d'agost del 1834 per Juan Despuig i Pedro Juan Morell: «*tambien entiende util que se practicasen las correspondientes diligencias para lograr utilizarse de los materiales recogidos años hace por el P. Mayol difunto catedrático de Retorica en esta Universidad*» (A.R.M., SEMAP, caixa 32 / 8).

però, ja podem afirmar que l'«afectació», per dir-ho amb les seves paraules, de Togores pel català de Mallorca és ben provada. Sempre es mostrà sensible al seu ús, que afavorí tant com va poder, i hi mantingué una realació artística i científica al llarg de tota la seva vida, encara que aquestes dues activitats, de lingüista i de poeta, estigueren subordinades a les de la seva vida pública i privada. Per tot això em sembla que ha d'ocupar un lloc de protagonista destacat en el marc de la cultura catalana del tombant de segle.

JOAN MAS I VIVES
Universitat de les Illes Balears

BIBLIOGRAFIA

- Josep AMENGUAL BATLE (1991): *Llengua i catecisme de Mallorca: entre la pastoral i la política*, Mallorca, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear.
- Joaquín María BOVER (1842): *Memoria biografica de los mallorquines que se han distinguido en la antigua y moderna literatura*, Palma, Imp. Nacional a cargo de don Juan Guasp y Pascual.
- (1868): *Biblioteca de escritores baleares*, Palma, Imprenta de P. J. Gelabert.
- Jaume CAPÓ VILLALONGA (1990): *Història de Lloseta. Volum quart (El segle XIX)*, Mallorca.
- Jordi CARBONELL (1961): «Notes sobre els Principis de la lectura menorquina de 1804», *Estudis Romànics*, VIII, 195-214.
- (1972): «Antoni Febrer i Cardona i el comte d'Aiamans, dues figures de la Il·lustració», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXXIV, 87-146.
- Antoni Maria CERVERA (1812): *Nueva ortografía de la lengua mallorquina [...] dispuesta por F. A. M. S. M.*, Palma, En la imprenta de Sebastian Garcia.
- Germà COLON, Amadeu-J. SOBERANAS (1986): *Panorama de la lexicografia catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- Antoni-Lluc FERRER (1985): «El *Diari de Buja* (1812-1813) i Miquel Ferrer i Bauçà», *Randa*, 17, 137-177.
- Manuel JORBA (1979): «Sobre la llengua catalana al final de l'Antic Règim: el *Diario de Barcelona* (1792-1808)», *Els Marges*, 17, 27-52.

- Juan LLABRÉS BERNAL (1959): *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX*. Tomo I (1801-1820), Palma de Mallorca.
- Joan MASI VIVES (1987): «Problemàtica de la Renaixença a Mallorca», *Randa*, 22, 39-62.
- (1994): *Josep de Togores i Sanglada, comte d'Aiamans (1767-1831). Biografia d'un il·lustrat liberal*, Departament de Filologia Catalana i Lingüística General, Universitat de les Illes Balears-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1995): JOSEP DE TOGORES I SANGLADA, COMTE D'AIAMANS, *Poesies*. A cura de JOAN MASI VIVES. Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Josep MASSOTI MUNTANER (1970): «Un vocabulari mallorquí-castellà del segle XVIII», *Estudis Romànics*, XIII, 146-163.
- (1985): *Els mallorquins i la llengua autòctona*, 2.ª edició, Barcelona, Curial.
- Isabel MOLL BLANES (1975): *La economía y la sociedad en Mallorca durante la segunda mitad del siglo XVIII: la Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País*, tesi de doctorat inèdita, Universitat Complutense, Madrid.
- (1978): «El liberalisme a la Il·lustració mallorquina: En Guillem Ignasi de Montis», *Randa*, 7, 167-209.
- Maria PAREDES I BAULIDA (1991): *Antoni Febrer i Cardona: La paraula salvada*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.
- Mila SEGARRA (1985): *Història de l'ortografia catalana*, Barcelona, Editorial Empúries.
- Bernat SUREDA GARCIA (1989): *Els il·lustrats mallorquins i els seus projectes educatius*, Palma de Mallorca, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear.
- Jaume VIDAL ALCOVER (1977): «Rondalles de rondalles (dues narracions parèmiques de Guillem Roca i Seguí)», *Randa*, 6, 81-117.